పశు సఖి - పశు సంపద వృద్ధికి ప్రత్యామ్నాయ విధానం

సంజీవ్ కుమార్

మహారాష్ట్రలోని గోందియా జిల్లాలో గొర్రెల పెంపకం చేపట్టిన వారు కొందరు మెరుగైన ప్రమాణాలతో కూడిన జీవనోపాధిని సంపాదించుకోగలిగారు. అందుకు ముఖ్యమైన కారణం వారికి అవసరమైన గొర్రెల పెంపకానికి సంబంధించిన పూర్తి పరిజ్ఞానాన్ని, అవసరమైన ముడి వనరులను సమకూర్చడమే. స్థానిక సామాజిక అవసరాలు ప్రాతిపదికగా మహిళలకు ప్రత్యామ్నాయ జీవనోపాధి విస్తరణ కోసం చేపట్టిన ఈ కార్యక్రమం ఆయా ప్రాంతాలలోని మహిళల జీవితాలను మాత్రమే కాకుండా అక్కడి సామాజిక వర్గాల జీవితాలను కూడా పూర్తిగా మార్చివేశాయి.

గొర్రెలు, మేకలు, పందులు, కోళ్లు పెంపకం వంటివి చాలా దేశాల్లోని గ్రామీణ ప్రాంతాలకు చెందిన పేద ప్రజానీకానికి ప్రధాన జీవనాధారం. ముఖ్యంగా అభివృద్ధి చెందుతున్న, ఓ మోస్తరు అభివృద్ధి సాధించిన దేశాల్లో మాత్రమే కాదు, మన దేశంలోనూ ఇదే పరిస్థితి ఉంది. ఇటువంటి చిరు జీవాలను పెంచడం వల్ల చాలా ప్రయోజనాలే ఉన్నాయి. క్షేత్ర స్థాయిలో సాగించిన అధ్యయనాలు పరిశీలిస్తే, వీటి పెంపకం ఆదాయ మార్గంగానే కాకుండా అత్యవసర పరిస్థితుల్లో నగదుగా మార్చుకునేందుకు అనువైన చరాస్తులుగా కూడా ఉపకరిస్తుంది. అంతేకాక, వాటి పెంపకందారుల కుటుంబాలకు పోషక విలువలతో కూడిన ఆహారం అంటే పాలు, మాంసం రూపంలో, అందించడానికి కూడా తోడ్పడుతున్నాయి. కొన్ని సందర్భాలలో వాటి పాలు ఔషధంగా కూడా ఉపయోగపడుతోంది. ఇక సామాజిక వేడుకల సమయంలో మరొకరికి బహుమతిగా సమర్పించేందుకు ఉపయోగపడుతున్నాయి.

అయితే ఇటువంటి చిన్న జీవాలను పోషించే కుటుంబాలు కొన్ని సమస్యలు ఎదుర్కొంటున్నాయి. వాటిలో ముందుగా చెప్పుకోవలసిన అంశం - ఆయా జీవాలలో అనుకోకుండా వచ్చే జీవ మరణాలు. తరువాత వాటికి సంక్రమించే రకరకాల వ్యాధులు. ఈ రెండు కారణాల వల్ల గొర్రెల పెంపకందారులకు ఆర్థికంగానే కాకుండా సామాజికంగానూ, మానసికంగానూ కూడా నష్టాలబారిన, కష్టాల గుండంలో పడేస్తున్నాయి. ఆయా కుటుంబాలను నిలువునా ముంచివేస్తున్నాయి. మహిళల పరిస్థితి మరింత దారుణంగా ఉంటోంది. ఎందుకంటే ఈ రకమైన జీవనాధారాన్ని చేపట్టే వారిలో మహిళలే ఎక్కువగా ఉంటారు. వ్యాధులకు గురైన జీవాల సంరక్షణ భారం కూడా వారిమీదే ఎక్కువగా ఉంటుంది. ఇది వారి సమయాన్ని, శక్తిని ఎక్కువగా తినేస్తున్నది. ఈ రకంగా జీవాల సంరక్షణ భారం కూడా వారిమీదే ఎక్కువగా ఉంటుంది. ఇది వారి సమయాన్ని, శక్తిని ఎక్కువగా తినేస్తున్నది. ఈ రకంగా జీవాల మరణం వల్ల కలిగే నష్టాన్ని భర్తీ చేసుకునేందుకు ఆహారధాన్యాలను అమ్మివేసుకోవలసిన స్థితి ఏర్పడుతోంది. తీవ్ర సమస్యలు ఎదురైనప్పుడు, పిల్లల చదువులను ఆపివేయడం, సుదూర ప్రాంతాలకు వలసపోవలసిన దుర్భర స్థితి ఎదురవుతోంది. ఇవి చాలక, గొర్రెలకు జన్యుపరంగా సంక్రమించే బలహీనతలు, మేత కొరత, మారుతున్న వాతావరణ పరిస్థితులు మరిన్ని సమస్యలకు కారణమవుతున్నాయి. ఆ జీవాల విలువ లెక్కకట్టడంలో పారదర్శకత లేకపోవడం మరో సమస్య. వాటి విక్రయాల్లో సరైన శిక్షణ లేకపోవడం, సమీకరణలో ఎదురయ్యే భారీ వ్యయం, సమాచారం అందుబాటులో లేకపోవడమే కాక దానిని సద్వినియోగం చేసుకోలేకపోవడం కూడా వారికి సమస్యలు తెచ్చిపెడుతున్నాయి. సకాలంలో ఆ చిన్న జీవాలకు అవసరమైన వైద్య సదుపాయం, ప్రాథమిక చికిత్స అందుబాటులో లేకపోవడం కూడా పెద్ద సమస్యే అవుతోంది. చివరిగా వారికి ఉపయోగపడే సమాచారం అందించే వసతులు లేకపోవడం కూడా చిరు జీవాల పెంపకందారులను వేధిస్తున్నాయి.

ఈ సమస్యలను అన్నిటినీ పరిశీలించిన తరువాత, ప్రత్యామ్నాయ పద్ధతుల్లో వాటి పెంపకం చేపట్టే ప్రయత్నాలకు ప్రోత్సాహం లభించింది. ముఖ్యంగా మొత్తం కమ్యూనిటీ భాగస్వామ్యం ఉండేలా చర్యలు చేపట్టారు. ఈ రకంగా కమ్యూనిటీ భాగస్వామ్యం కారణంగా మహిళల్లో సాధికారతకు చోటు దక్కింది. మహిళలకు అవసరమైన సాంకేతిక శిక్షణ ఇవ్వడంతో పాటు అవసరమైన పరికరాలకు తగిన గిరాకీ వచ్చేలా చర్యలు చేపట్టారు. వారికి అవసరమైన చేయూతనిచ్చారు. ఈ విధంగా వారి సామర్థ్యాలను పెంపొందించిన కారణంగా, పశు సఖి (చిన్న జీవాల మిత్రుడు) దళం రూపుదిద్దుకుంది. ఇప్పుడు 16 రాష్ట్రాలలో 4712 మంది పశు సఖి పాత్ర పోషిస్తున్నారు. వారి సేవలు ప్రతీ రోజూ దేశవ్యాప్తంగా 2.5 లక్షల మంది చిన్న జీవాల పెంపకం దారులకు అందుతున్నాయి. మహారాష్ట్రలోని గోందియా జిల్లాలో గొర్రెల పెంపకంలో కమ్యూనిటీ భాగస్వామ్యాన్ని ప్రోత్సహించేందుకు సంయుక్తంగా ఒక కార్యక్రమం అమలులోకి వచ్చింది. మహారాష్ట్ర రాష్ట్ర గ్రామీణ జీవనోపాధుల మిషన్ (ఎంఎస్ఆర్ఎల్ఎం), మహిళా ఆర్థిక వికాస్ మహా మండల్ (ఎంఏవిఐఎం), గొర్రెల సంక్షేమం కోసం కృషి

చేస్తున్న గోట్ ట్రస్టు సంయుక్తంగా దీన్ని చేపట్టాయి. ఈ జిల్లాలో గొర్రెల పెంపకందారులుగా గిరిజన జాతులకు చెందిన వారే అధికంగా ఉండడం ఇందుకు ప్రధాన కారణం.

ఈ ప్రయత్నంలో ఉన్న కొన్ని ప్రత్యేకతలు

ఈ ప్రత్యామ్నాయ పశు పోషణ విస్తరణ కార్యక్రమం చాలా అవసరమనే విషయం గడచిన అయిదు దశాబ్దాల కాలంలో అనేక మార్లు నిర్ధారణ అవుతూనే ఉంది. ఇటువంటి సదుపాయం కోసం అనేక ప్రయోగాత్మక కార్యక్రమాలు సేవల రూపంలో అందించేందుకు ప్రయత్నాలు కూడా పెద్ద ఎత్తునే జరిగాయి. అయితే వాటి నుంచి పూర్తి ఫలితాలు సాధ్యం కాలేదు. ప్రస్తుతం అమలులో ఉన్న అనేక కార్యక్రమాలలో ఉన్న లోపాలు కొన్ని ఇప్పుడు తెలుసుకుందాం. శిక్షణ పొందిన గ్రామీణ యువకులు తమ దృష్టిని ఎక్కువగా 8-15 గ్రామాల పరిధిలో ఉన్న పశువులకు చికిత్స అందించడంపైనే కేంద్రీకరించారు. అంతేకాని వ్యాధులు రాకుండా నివారించే అంశాలపై దృష్టిపెట్టలేదు. అలాగే పెంపకందారులకు సరైన అవగాహన కల్పించే అంశాన్నీ పట్టించుకోలేదు. అదే సమయంలో విరుద్ధ ప్రయోజనాల ప్రభావం వల్ల చిన్న జీవాలను నిర్లక్ష్యం చేయడం జరిగింది. పేద పెంపకందారులకు ఉపయోగం కలగలేదు. ప్రయాణ ఖర్చులు ఎక్కువగా ఉండడంతో పదేపదే గ్రామాలకు వెళ్లి పర్యవేక్షించడం, ప్రాథమిక చికిత్స అందించడం సమస్యగా మారింది ఎందుకంటే శిక్షణ పొందిన యువకులకు అది లాభదాయకంగా కనిపించలేదు. పైగా శిక్షణ పొందిన వారిలో పురుషులు ఎక్కువ సంఖ్యలో ఉండడంతో వారు మహిళలను చేరి వారికి సరైన అవగాహన కల్పించలేకపోయేవారు. సామాజికంగానూ, మానసికంగానూ కూడా అది వారికి పెద్ద అడ్డంకిగా తయారైంది. సాధారణంగా ఈ రకమైన చిన్న జీవాల పెంపకం బాధ్యతలను ఎక్కువగా స్త్రీలే చూసుకునేవారు.

ఇదివరకటి అనుభవాలను అంటే ఆశించిన మేరకు ఫలితాలు లభించకపోవడం దృష్టిలో ఉంచుకుని తాజాగా మరో ప్రణాళిక సిద్ధమైంది. అందులో ఎప్పటికప్పుడు సాధ్యాసాధ్యాలను, పశు సఖి తరహా విధానం ప్రభావాన్ని లెక్క కట్టేందుకు ఏర్పాటు కూడా ఉంది. ఈ ప్రణాళికలో ముందుగా కొద్దిపాటి అక్షరజ్ఞానం ఉన్న మహిళలకు పశు సఖి శిక్షణ ఇచ్చారు. ముందుగా శిక్షణకు అర్హులను కమ్యూనిటీలే ఎంపిక చేసాయి. వారికి ముందుగానే వారు పశు సఖి పాత్రలో నిర్వహించవలసిన విధులను, బాధ్యతలను వివరంగా చెప్పారు. ఇక్కడ ఆయా కుటుంబ సభ్యుల పెద్దలను కూడా చేర్చి వారికి కూడా సరైన అవగాహన కలిగించారు. ఇదే క్రమంలో కమ్యూనిటీ యాజమాన్యం, కుటుంబ మద్దతు వారికి అందించేందుకు శ్రద్ధచూపారు. ఈ విధంగా స్పష్టమైన అవగాహనతో ఎంపిక చేసిన పశు సఖి అభ్యర్థులకు పూర్తి పరిజ్ఞానం అందించేందుకు క్రమపద్ధతిలో బోధించారు. వారికి నివాస వసతి కూడా కల్పించి 5 రోజుల పాటు విస్తృతమైన శిక్షణ ఇచ్చారు. ఇందులో భాగస్వామ్య శిక్షణ విధానం అనుసరించారు. అందువల్ల శిక్షణ పొందుతున్న వారి సామర్థ్యానికి అనుగుణంగా వివిధ రకాలైన అంశాలపై పద్ధతులపై శిక్షణ ఇచ్చారు. ఆ విధంగా వారి అవగాహనను, నైపుణ్యాన్ని వారి ఆలోచనాధోరణిని పెంపొందించే ప్రయత్నం జరిగింది. వారిని పరిపూర్ణులైన పశు సఖులుగా తీర్చిదిద్దడం సాధ్యమైంది.

పశు సఖి శిక్షణలో మరో ముఖ్యమైన అంశం ఏమిటంటే, కేవలం చికిత్స విధానాలు తెలియజేయటమే కాకుండా వారికి ఉత్తమ నిర్వహణ పద్ధతులను, ఉత్తమ పద్ధతులను పరస్పరం తెలియజేసుకునేందుకు అవకాశం ఇవ్వటం చాలా ప్రయోజనాలకు దారితీసింది. అందుకు ప్రధాన కారణం పశు సఖి బాధ్యతలు చేపట్టే మహిళలకు కూడా కొద్ది మాత్రపు సంఖ్యలోనే అయినా చిన్న జీవాల పోషక బాధ్యతలు ఉండడమే. అందువల్ల వారు ఉత్తమ పద్ధతులను గుర్తించి అనుసరించేందుకు సిద్ధంగా ఉంటున్నారు. అంటే కేవలం ఇతరులకు సూచనలు ఇవ్వటం మాత్రమే కాదు. వాటిని వారు స్వయంగా ఆచరించి ఫలితాలు సాధించి ఇతరులకు మార్గదర్శకం చేస్తున్నారు. ఇది వారి పరిజ్ఞానాన్ని మరింత పెంచడంతో పాటు వారిని ఆదర్శవంతమైన నాయకులుగా తీర్చిదిద్దుతోంది.

పశు సఖి బాధ్యతలు

పశు సఖి నిర్వహించే విధుల్లో పరస్పరం ఆధారితమైనవి ఉంటాయి.

- మెరుగుపరచిన విధానాలను విస్తరించడం, విజ్ఞానపరంగా అనుభవాల మార్పిడి

టేబుల్ 1 : గోండియా జిల్లా - కార్యాచరణ సమాచారం

వివరం	సాలేకసా	తిరోడా	మొత్తం
గ్రామాల సంఖ్య	74	70	144
పశు సఖీల సంఖ్య	65	70	135
పెంపకందారుల సంఖ్య	5317	8542	13859
గొర్రెల సంఖ్య	26039	28230	54269
గోట్ క్లబ్‌ల సంఖ్య	168	118	286
ప్రాథమిక చికిత్సలు	20944	3922	24866
మూలికా వైద్యం	13779	2256	16035
కాస్ట్రేట్ చేసిన గొర్రెలు	2103	205	2308
పెరిగిన గొర్రెలు	5453	6923	12376
మరణాల తగ్గుదల శాతం	6.50%	8%	0.145

కేవలం ఏడాది వ్యవధిలోనే గొర్రెల సంఖ్య 25 శాతం పెరిగిపోయింది. మరణాల రేటు 22 శాతం నుంచి 6 శాతానికి తగ్గిపోయింది

- ఇంటి ముందుకే సేవలు అందించడం, అవసరమైన సందర్భాలలో అంటే వ్యాధులు సోకినప్పుడు చికిత్స విషయం లోనూ, నిర్వహణ విషయంలోనూ సలహాసూచనలు ఇవ్వడం

- ఉత్తమ పద్ధతులను గురించి పెంపకందారులకు ఇండ్ల వద్దనే ప్రయోగాత్మకంగా చూపించడం, పెద్ద ఎత్తున మేనేజ్‌మెంట్ సూచనలు అందించడం

పశు సఖి నిర్వహించాల్సిన మరో ముఖ్యమైన విధి - ప్రాజెక్టు అమలు ప్రాంతాలలో పర్యవేక్షణ, సహాయ చర్యల్లో పాల్గొనడం ఒకటి. గొర్రెల పెంపకం చేపట్టిన ప్రతి ఇంటినీ వారు సందర్శించి అక్కడి పశువుల ఆరోగ్య పరిస్థితిని పరీక్షించాలి. ఎక్కడైనా వ్యాధుల జాడలు కనిపిస్తే వాటి వ్యాప్తి తీరును అంచనా వేయాలి. అలాగే వ్యాధులు తగ్గుముఖం పట్టినదీ లేనిదీ గమనించాలి. వాటికి సంబంధించిన వివరాలను రికార్డుల్లో నమోదు చేయాలి. ఈ రకంగా సేకరించిన సమాచారాన్ని ఎప్పటికప్పుడు ప్రాజెక్టు అధికారులకు అందించి, ప్రత్యామ్నాయ ఆచరణీయ విధానాలను లేదా సాంకేతిక సహాయం అందిస్తూ అవసరమైన పరికరాలను చేరవేయడంలో చేయూత అందించాలి.

పేద పెంపకందారులకు వాటి సంరక్షణ విషయంలో సరైన అవగాహన కల్పించడంతో పాటు సరైన శిక్షణ ఇచ్చి వారిని ఉత్తమ పద్ధతులను అనుసరించేందుకు అన్ని విధాలా ఉత్సాహపరచడం పశు సఖి నిర్వహించాల్సిన మరో ముఖ్యమైన బాధ్యత. ఈ విధంగా కొత్తగా అందుబాటుకు వచ్చే ఇన్‌పుట్‌లకు తగిన గిరాకీ ఏర్పడుతుంది. స్థానికంగా ఉన్న డిమాండ్‌ను తట్టుకునేందుకు వీలుగా పశు సఖి ఎంటర్‌ప్రైజింగ్‌లో కూడా శిక్షణ పొంది ఉంటాడు. అందువల్ల ఆ దిశగా కూడా పశు సఖి మార్గదర్శకం లభిస్తుంది. కేవలం చికిత్స అందించడం, ప్రాథమిక చికిత్స చేయడానికి మాత్రమే పరిమితం కాకుండా పెంపకందారులకు డిమాండ్‌ను దృష్టిలో పెట్టుకుని గొర్రెల అభివృద్ధికి కూడా సలహా సూచనలు అందించాల్సి ఉంటుంది.

ఒక్క మాటలో చెప్పాలంటే పశు సఖి విధులు అంగన్‌వాడీలను పోలి ఉంటాయి. లేదా సోదర మానవుల ఆరోగ్య రక్షణ కోసం పాటు పడే ఏఎన్‌ఎంలను పోలి ఉంటాయి. తేడా ఒక్కటే. ఇక్కడ పశు సఖి ఇన్‌పుట్ సరఫరాదారుగానూ, స్వయం వ్యాపార ప్రోత్సాహకునిగానూ సేవా కార్యకలాపాలు అందించే కార్యకర్తలనూ వ్యవహరిస్తారు. అంతిమంగా కొద్ది కాలంలోనే ఈ మొత్తం వ్యవస్థను సుస్థిరంగా లాభసాటిగా కొనసాగేందుకు ఉపయోగపడతాయి.

పెను మార్పులు

కార్యక్రమాన్ని ప్రారంభించిన 12 లేదా 18 నెలల కాలంలో రెండు రంగాలలో సానుకూల ఫలితాలు స్పష్టమయ్యాయి. గొర్రెల మరణాలు తగ్గుముఖం పట్టాయి. ఇదివరలో గొర్రెల్లో మరణాలు 22 శాతం ఉండేది. అది ఇప్పుడు 6 శాతానికి తగ్గిపోయింది. అంటే ఏటా జరిగే 8600 మరణాలు నివారించడం సాధ్యమైంది. ఫలితంగా రూ.5 కోట్ల 10 లక్షలు అదనపు ఆదాయం సాధ్యమైంది. మరణాలను తగ్గించడమే కాక సంతతి నియంత్రణ అంటే పిల్ల వేసుట (కిడ్డింగ్ ఇంటర్వెల్) వ్యవధిని పొడిగించడం వల్ల మేక పిల్ల ఎదుగుదలకు తగిన వ్యవధి లభించింది. ఫలితంగా గొర్రెల పెంపకం ద్వారా వచ్చే ఆదాయం రూ.2 కోట్ల 50 లక్షల మేరకు అదనంగా లభించింది. ఈ విషయం గత ఏడాది కాలంలో పెరిగిన గొర్రెల సంఖ్యను గమనిస్తే తెలుస్తుంది. ఈ ఏడాది కాలంలో గొర్రెల సంఖ్య 25 శాతం పెరుగుదల కనిపించింది. ఇంకా, ఇప్పుడు పెంపకందారులు ఈ తరహా చిన్న జీవులపై మరింత పెట్టుబడి పెట్టేందుకు ఉత్సాహం చూపిస్తున్నారు.

గోండియా జిల్లాలో క్షేత్రస్థాయి పరిశీలనలో నిర్ధారణ అయిన మరో విషయం ఏమిటంటే, గొర్రెల పెంపకం గురించిన అవగాహణ పెరిగింది. వారికి సేవలు మెరుగుపడ్డాయి. వారికి అవసరమైన సాంకేతిక పరమైన సమాచారం చేరగలుగుతోంది. కష్టనష్టాలను ఎదుర్కోవడంలో ఆయా కమ్యూనిటీలు ఇప్పుడు ఎక్కువ మెళకువలను చూపిస్తున్నారు. ధీమాగా ఉంటున్నారు. ఇది పెంపకందారులు తమ ఉత్పత్తులకు మెరుగైన ధరలను డిమాండ్ చేయగలుగుతున్నారు.

పశు సఖిగా ఎంపికైన వారు ఇప్పుడు రూ.800 నుంచి రూ.2000 వరకు అదనంగా సంపాందించగలుగుతున్నారు. వారు కొత్తగా చేస్తున్నదేమిటంటే గొర్రెల పెంపకంలో మెరుగైన విధానాలను ఇతరులకు వివరించడం, అవసరమైన సలహాసూచనల రూపంలో సేవలు అందించడమే. పేద కుటుంబాలకు ఆర్థికంగా తోడ్పాటు అందించడం వల్ల వారికి ఆయా కుటుంబాలలోనూ, వారి సామాజిక వర్గాలలోనూ ఒక ప్రత్యేక స్థానం లభించింది. సంక్లిష్టమైన సేవలను అందించడంలో వీరు గుర్తింపును సంపాందించుకుంటున్నారు. ఇవి మాత్రమే కాక, ఉన్నత వర్గాలలోను, ప్రత్యేకించి పురుషుల్లో ఈ వర్గానికి చెందిన స్త్రీలపై ఉన్న చిన్నచూపు తగ్గిపోతూ వస్తున్నది. ఇది సరైన దిశగా సాగుతోంది. పశు సఖులకు సామాజికంగా గౌరవమర్యాదలు, ఆదరాభిమానాలు దక్కుతున్నాయి. ఇటీవల పశు సఖిని డాక్టర్ దీదీ అని సాదరంగా పిలుచుకుంటున్నారు.

రానున్న రోజులు

గొర్రెల చికిత్స విధానాలపై కూడా పశు సఖిగా ఎంపికైన వారు శిక్షణ పొంది ఉంటారు. అలాంటి వారిని ఇక్కడ చూడవచ్చు

ఈ రకంగా ప్రత్యామ్నాయ విధానంగా రూపుదిద్దుకున్న కమ్యూనిటీ భాగస్వామ్య విధానం గోండియా జిల్లాలో పూర్తిగా విజయవంతంగా సాగుతోంది. అందుకు అక్కడ హెచ్చు సంఖ్యలో చిన్న జీవాల పెంపకం సాగుతుండడం, అక్కడి పేదవారికి ఇప్పటివరకు సరైన సమాచారం అందుబాటులో లేకపోవడం, ఆ జీవాలకు వైద్య సదుపాయాలు లేకపోవడం ముఖ్య కారణం అని చెప్పవచ్చు. వీటిని చేరువ చేయడమే ఈ కార్యక్రమం విజయవంతం కావడానికి దారితీసింది. ఇప్పుడు గోట్ ట్రస్ట్ మార్కెట్ సదుపాయాలు విస్తరించేందుకు కృషి చేస్తోంది. జీవాల విలువలను లెక్కకట్టగలిగే నైపుణ్యాలను కూడా పశు సఖిలకు అందించేందుకు దృష్టి పెట్టింది. ఇప్పుడు ఈ పశు సఖి వ్యవస్థ కోళ్ల పరిశ్రమలో విజయవంతంగా సాగుతోంది. ఇతర పశువులకు కూడా దీనిని విస్తరించేందుకు ప్రయత్నాలు సాగుతున్నాయి. ◆

Sanjeev Kumar
Adviser - The Goat Trust
529 KA/54 A, Pant Nagar, Khurram Nagar,
Lucknow -226022
Email: thegoattrust@gmail.com

ఆంగ్లమూలం :
లీసా ఇండియా, సంపుటి 19, సంచిక 1, మార్చి 2017

పశు సఖి కార్యక్రమంలో శిక్షణ పొందుతున్న మహిళ

